

Ytterenhörna kyrka

Ny el-, värme- och styranläggning

Antikvarisk rapport

Ytterenhörna kyrka
Ytterenhörna socken
Södertälje kommun
Stockholms län
Södermanland

Helén Sjökvist

Ytterenhörna kyrka

Ny el-, värme- och styranläggning

Antikvarisk rapport

Ytterenhörna kyrka
Ytterenhörna socken
Södertälje kommun
Stockholms län
Södermanland

Helén Sjökvist

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård
Stora Gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
E-post: info@kmmmd.se

© Stiftelsen Kulturmiljövård 2018

Foto av författaren där annat ej uppges.

Omslag: Norra korsarmen, Ytterenhörna kyrka.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Medgivande MS2012/02954.

ISBN 978-91-7453-686-7

Tryck: JustNu, Västerås 2018

Innehåll

Inledning.....	5
Bakgrund	5
Projektbakgrund.....	5
Kortfattad historik för Ytterenhörna kyrka	6
Genomförande	9
Golv	9
Förändringar i södra vapenhuset.....	11
Isolering av vind samt bygge av gångbryggor	14
Ny öppning mellan långhusvind och torn	17
Dragning av ny el.....	19
Brand- och inbrottslarmsanläggning.....	21
Nytt värmesystem	21
Putsarbeten	25
Rengöring och avfärgning av väggar.....	27
Renovering av dörr till södra vapenhuset	27
Dokumentation	29
Dokumentation vid upptagning av golv.....	29
Norra korsarmens västra parti	31
Norra korsarmens östra parti.....	32
Långhusets nordöstra kvarter	32
Långhusets nordvästra kvarter.....	33
Långhusets södra kvarter.....	33
Dokumentation altare och altarring.....	34
Altare.....	34
Altarring.....	39
Koruppbyggnad	40
Gravkryptor under kyrkan.....	41
Gravkrypta i sydvästra delen av långhuset.....	41
Gravkrypta i koret.....	42
Eventuell gravkrypta i långhusets mellersta del	43
Dokumentation av återfunna äldre bänkgavlar.....	43
Bänkinredning	45
Predikstolen	47
Undersökningsresultat.....	48
Referenser.....	49
Kart- och arkivmaterial	49
Otryckta källor.....	49
Litteratur.....	49
Tekniska och administrativa uppgifter	50
Bilagor.....	51
Bilaga 1. Metalldetektering – Christian Gatti, Stiftelsen Kulturmiljövård	51
Bilaga 2. Gravkryptornas läge	52

Figur 1. Kyrkans läge, markerat med en ring. Underlagskarta: Lst GIS. Skala 1:50 000.

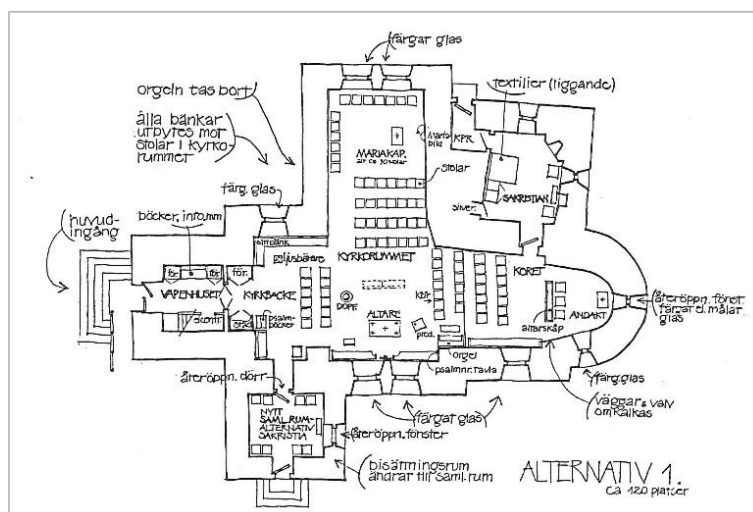
Inledning

Under åren 2014–2017 har stora renoveringsarbeten utförts i Ytterenhörna kyrka. Tillstånd till arbetets utförande har lämnats av Länsstyrelsen i Stockholms län. Med anledning av att arbeten tillkommit och i viss mån utgått finns flera tillståndsbeslut, vilka redogörs för under rubriken ”Tekniska och administrativa uppgifter” i slutet av föreliggande rapport. Stiftelsen Kulturmiljövård (KM) har medverkat som antikvarier under renoveringsarbetet på uppdrag av Enhörna församling.

Bakgrund

Projektbakgrund

Redan under 1990-talet igångsattes ett projekt kring en planerad förnyelse av Ytterenhörna kyrka. Jerk Altons arkitektkontor fick i uppdrag av församlingen att skissa fram olika förslag på hur kyrkorummet skulle kunna utnyttjas på ett sätt som bättre passade verksamheten. Av bland annat ekonomiska skäl gick man inte vidare med projektet vid denna tid.

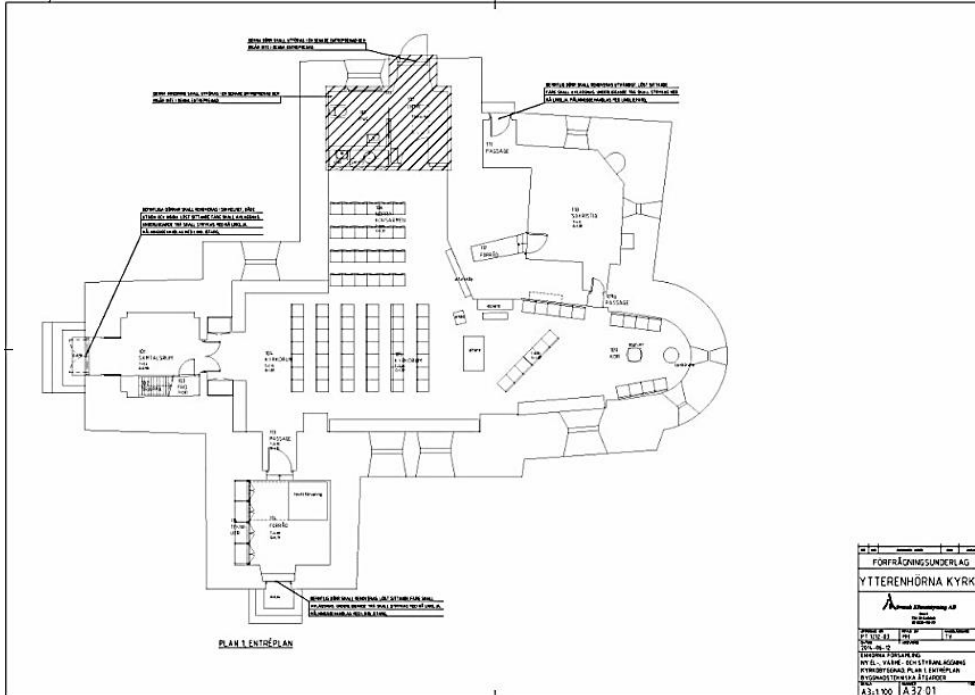

Figur 2. Ett av de förslag till förändring som framtofs av Jerk Alton på 1990-talet. Illustration Jerk Alton.

I samband med att elanläggningen i kyrkan ansågs utdömd kom frågan om en större renovering upp på nytt. Man önskade få ner samtliga installationer under golvnivån för att senare vara friare i disponeringen av ytorna. Under åren 2012–2014 hölls ett antal samråd på plats tillsammans med bland annat länsstyrelsen och Strängnäs stift för att presentera de nu något justerade planerna inför tillståndsansökan. Församlingen anlidade återigen Jerk Alton som arkitekt i planeringen av ombyggnadsarbetet. Man hade önskemål om att kunna tillskapa ett tillgänglighetsanpassat och effektivt utnyttjat kyrkorum med utgångspunkt i församlingens behov. Tillgänglighetsfrågan är problematisk vid Ytterenhörna kyrka då den topografiska placeringen gör att man har behov av höga trappor in till kyrkan. Lösningen som presenterades innebar en ny dörröppning i norra korsarmen, där skillnaden i nivå mellan mark och golv är avsevärt mindre än i väster. Korsarmen har tidigare upplevts som ett underutnyttjat utrymme av församlingen. I detta läge skulle man inrymma toaletter och pentry. I öster planerades koret inrymma plats för dopfont med mera. Altaret och altarskåpet flyttades mot väster för att vara synligt även från den norra korsarmen. Det västra vapenhuset planerades

inrymma ett samtalsrum och det södra vapenhuset avsattes till förvaring av textilier och för tekniska installationer.

Av ekonomiska skäl kom man att behöva krympa projektet avsevärt i detta skede. Fortfarande finns dock vissa av planerna med på längre sikt. Den norra entrén kom ej till utförande och västra vapenhuset kvarstår som entré. Därmed återstår tillgänglighetsfrågan att lösa på längre sikt.

Figur 3. Förslag till omgestaltning daterat juni 2014. Ritning Svensk Klimatstyrning efter Jerk Altons förslag.

Kortfattad historik för Ytterenhörna kyrka

Ytterenhörna kyrka är till sitt ursprung en romansk kyrka, troligen uppförd under 1100-talets senare decennier.¹ Till en början omfattade kyrkan ett relativt litet långhus och ett smalt kor med absid i öster, över vilket ett östtorn var rest. Redan omkring 1200 tror man att västtornet tillkom på kyrkan, varvid det fick dubbla torn. Senare under medeltiden byggdes en sakristia norr om koret och ett vapenhus i söder.

En större donation till kyrkan ledde till en stor om- och tillbyggnad under åren 1756–58.² I detta sammanhang tillkom kyrkans norra korsarm medan östtornet revs. Kyrkans fönster högs upp till sin nuvarande storlek och västportalen tillkom. Vid ett blixtnedslag 1764 eldhärjades den nyss utbyggda kyrkan, så att yttertaket och all inredning förstördes. Återuppbyggnaden kom att pågå under de närmaste decennierna. Kyrkans fasader putsades förmodligen för första gången och yttertaken täcktes med tegel. Över kyrkorum och tvärskepp slogs kryssvalv. Tegelpannorna som lagts på yttertaket vid 1760-talets återuppbyggnad blev 1805 ersatta med spån.

¹ Robertsson 1989.

² Hammarskiöld 2008.

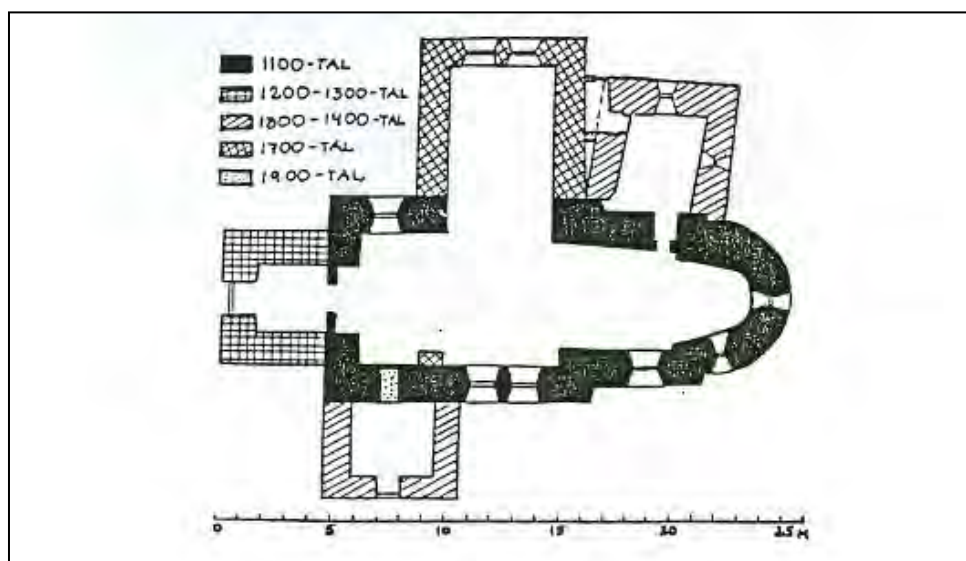

Altarskåpet kommer från Kärnbo kyrka och placerades i Ytterenhörna år 1783.³ Det är tillverkat i Antwerpen omkring år 1500.

En genomgripande förnyelse skedde 1906–1907, efter arkitekt Fredrik Liljekvists ritningar.⁴ Då revs den västra läktaren och istället tillkom en läktare i norra korsarmen, dit kyrkans orgel flyttades. Kyrkorummets valv och väggar fick en tjockare, jämnare puts som dekorerades med målningar i jugendstil. Predikstolen flyttades till kyrkorummets södra sida och byggdes om. 1700-talets slutna bänkkvarter ersattes med öppna, onummerade bänkrader. Kyrkorummet fick sitt nuvarande trägolv. Vapenhuset i söder omvandlades till bisättningsrum, varvid portalen mellan långhus och vapenhus murades igen. Sakristian fick en egen ingång från norr. Nuvarande fönster med ramar av gjutjärn tillkom.

Vid omgestaltningen av kyrkan 1954, efter program av arkitekt Kurt von Schmalensee, borttogs alla jugenddekorationer. I kor och absid högs dessutom den jämna putsen ner i syfte att återskapa medeltida putsytter – äldre muralmaleri hittades dock inte. Korets dåvarande trägolv revs ut och ersattes med handslaget tegel, lagda i löpskift. Ett tegelgolv tycks av bilder att döma ha legat i koret även före 1906–1907 års renovering (figur 5). Kyrkorummet återfick slutna bänkkvarter, tillverkade med 1700-talets som förlaga. Predikstolen flyttades mot väster, samtidigt som dess tak togs bort. Två år senare dekorerades predikstolens korg med målningar i tidstypisk stil, av den lokale konstnären Nils Malm.

Vid stor yttre renovering 1970–1972 omlades yttertaket och fasaderna knackades helt rena från befintlig puts, varefter nyputsning skedde med cementstarkt bruk och avfärgning med syntetisk färg. Materialen samverkade dåligt och släppte snart från underlaget. År 1974 revs norra korsarmens läktare och läktarorgeln ersattes med ett verk placerat i nivå med omgivande kyrkorum. Fasaden i laserad ek hade ritats av arkitekt Ragnar Jonsson. Den senaste yttre renoveringen 1994 föranleddes av att 1970–1972 års insats befanns vara misslyckad. Åter frilades murverken nästan helt från befintligt putsbruk. En murverksdokumentation skedde innan puts på nytt slogs på. Denna gång valdes ett mer traditionellt kalkbruk, undantaget del av socklarna som putsades med KC-bruk. Fasaderna kalkavfärgades, dörr- och fönstersnickerierna målades med linoljefärg i mörkgrön nyans. Yttertaket lagades och tjärströks.

Figur 4. Kyrkans utvecklingsplan ritad av Gardelin. Ur Gardelin, Ulfstrand 1994.

³ Schnell 1967.

⁴ Hammarskiöld 2008.

Figur 5. Koret fotograferat 1904 med äldre tegelgolv. Foto Haldin ATA.

Figur 6. Koret med altaruppsats och modernt tegelgolv 2011. Foto Boel Melin.

Figur 7. Koret före renoveringen 1906–1907 med äldre bänkinredning. Foto ATA.

Figur 8. Västläktaren och äldre bänkinredning. Foto ATA.

Figur 9. Orgeln på norrläktaren i norra korsarmen före 1950-talets renovering. Foto ATA.

Figur 10. Kyrkorummet sett mot väster före 1950-talets renovering med läktare i norra korsarmen. Foto ATA.

Figur 11. Kyrkorummet sett mot väster 2014.

Figur 12. Kyrkorummet sett mot nordväst 2014.

Figur 13. Koret och främre delen av långhuset med inredning, fotograferat 2013.

Foto Tobias Mårud.

Figur 14. Mellan golvbrädorna i södra bänkkvarteret syntes spirade, grönskande växtlighet.

Genomförande

Golv

Den befintliga golvkonstruktionen i långhuset var troligen tillkommen i samband med 1907 års renovering (se dokumentation av äldre bjälklag, s. 29). En helt ny golvkonstruktion har ersatt den äldre i samband med arbetet 2014-2015, i enlighet med länsstyrelsebeslut 4331-44067-2014. Det befintliga träbjälklaget har rivits och de äldre stenplintarna är borttagna. Nya bärlinor har gjutits av betong. På dessa ligger ett nytt träbjälklag. Stålbalkar har lagts över den västra kryptan för att ge ett stadigt underlag för det nya bjälklaget. I övrigt ligger kryptan kvar lika befintligt. Fyllningen i trossbotten har sugits bort med sugbil efter att först ha sökts igenom av en arkeolog med metalldetektor (bilaga 1). Under bjälklaget har en del sten plockats bort liksom löst humus och organiskt material. Man har inte grävt ur ytterligare, utan endast fyllt på med en singelbädd, bland annat för att binda dammet. Nya blindbottnar har utförts av Cembit Mineritskivor för att minimera risken för fuktvandring från marken till bjälklaget. Detta var ett avsteg från länsstyrelsens beslut och har därför kommunicerats i en särskild skrivelse. Orsaken till avsteget är att minerit är ett oorganiskt cementbaserat material som inte påverkas av fukt. Även den från början projekterade kutterspånisoleringen

byttes mot ett icke organiskt material i form av stenull. Detta motiverades främst med att stenull har betydligt bättre isoleringsförmåga. Dessutom behåller stenullen sin struktur, medan kutterspån sjunker ihop med tiden.

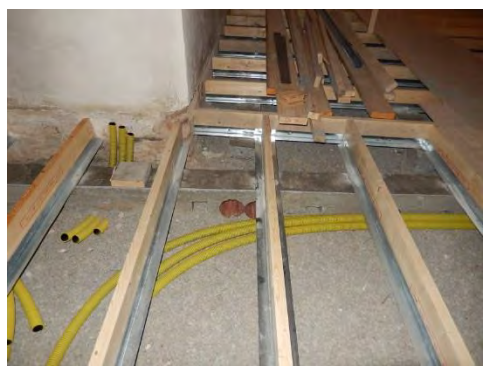
Figur 15. Befintligt golv i mittgången med trossbottenfyllning. Foto Tobias Mårud.

Figur 16. Befintligt golv med förhöjt och fernissat golv i bänkkvarteren. Foto Svensk Klimatstyrning.

Figur 17. Förberedelse inför gjutning av bärlinor. Under golvet ligger ett lager med singel. Foto Svensk Klimatstyrning.

Figur 18. Nya bärlinor av betong. Foto Svensk Klimatstyrning.

Figur 19. Nytt bjälklag under uppbyggnad i norra korsarmen.

Figur 20. Nya elinstallationer dras i slangar under nytt bjälklag.

Figur 21. Järnbalkar har lagts över den sydvästra gravkryptan. Centralt i bild syns även den sten som återfanns inne i den äldre altarkonstruktionen.

Figur 22. Nytt trägolv.

Förändringar i södra vapenhuset

Södra vapenhuset har på senare tid fungerat som förråd. Redan i samband med renoveringen av kyrkan 1906–1907 sattes öppningen mellan långhuset och södra vapenhuset igen. Sedan dess har man endast nått utrymmet utifrån. I samband med arbetet med kyrkans nya el- och värmesystem beslutades att utrymmet skulle utnyttjas som teknikrum för el- och teknikstyrning. Till en början avsåg man även flytta textilförvaringen från sakristian till detta utrymme, vilket ställde stora krav på klimatet. Detta ströks dock i ett senare skede och textilförvaringen blev kvar i sakristian.

För att bättre kunna utnyttja utrymmet gavs tillstånd för att åter ta upp den öppning till långhuset som tidigare satts igen. Samtidigt sattes dörren mot söder igen. Exteriört bevarades emellertid det befintliga äldre dörrbladet. Igensättning av sydentrén utfördes med så kallad västkustskiva från Rockwool. Skivan ska vara isolerande och samtidigt tålig för den fukt som kan tränga in där dörren inte är helt tät utåt. Ett stort problem var att tröskelstenen lutade inåt mot vapenhuset, vilket förde med sig att vatten skulle komma att rinna in i konstruktionen. För att undvika detta valde man att försöka lyfta stenen och vinkla den utåt. I västra delen kunde man dock inte få loss stenen helt och man tvingades därför kapa den.

Några stenar i vapenhusets västra grundmur föll ur i samband med schaktningen på kyrkogården för inkommande el. (Arkeologisk schaktkontroll utfördes av Kristina Jonsson, se KM:s rapport 2014:80.) Vid skadan i grundmuren framkom att grunden är murad med ett hårt, mycket vitt kalkbruk med små inslag av kalkklumpar. Det förekommer inslag i stenmaterialet av vad som ser ut som den röda sandsten, vilken förekommer i fler sammanhang i kyrkan. Inne i vapenhusets västra del schaktades för att få in slangar för inkommande el och rör. Golvbrädorna demonterades. Under dessa låg bjälkar av grov plank direkt på mark/fyllningen. Inslag av kol, ben etc. återfanns i den underliggande fyllningen, som annars mest bestod av kalk, sten, grus och träspill. Ett schakt grävdes i hela den västra delen av vapenhuset för att komma in under tröskeln och in till långhuset. Ytterligare en sten togs bort ur grundmuren för att komma fram med rören, vilka koncentrerades till en plats med anledning av att grundmuren ändå rasat där.

Pumpgropen som ursprungligen var tänkt att inrymmas inne i södra vapenhuset har flyttats ut utanför byggnaden av utrymmesskäl. Istället tillkom golvbrunnar invändigt i vapenhuset. Tidigare fanns inte något vatten och avlopp i kyrkan. För att underlätta städningen i kyrkan har nu en utslagsback placerats i södra delen av södra vapenhuset.

Det äldre, fernissade trägolvet har bevarats i större delen av utrymmet. Ingen isolering har lagts under det återlagda golvet. Marknivån låg tidigare något högre under golvet, men någon ny isolering ansågs ej nödvändig. Med anledning av att man inte kom att flytta textiltförvaringen till södra vapenhuset har inte heller den skåpinredning som planerats för att dölja de tekniska installationerna kommit till stånd. Utrymmet har därmed fått karaktären av ett teknikutrymme.

De kranier och andra ben som återfanns vid grävningen i vapenhusets nordvästra hörn placerades i en trälåda, vilken sattes ner i den västra gravkryptan i långhuset.

Figur 23. Södra vapenhuset sett mot norr.

Figur 24. Södra vapenhuset sett mot sydöst.

Figur 25. Urfallen sten ur södra vapenbusets västra grundmur.

Figur 26. Ljust kalkbruk med stort inslag av flisor av röd sandsten i vapenbusets västra grundmur.

Figur 27. Schaktet i vapenbusets västra del inför indragning av installationer. Man anar inslag av kol.

Figur 28. Indragning av installationer i vapenhuset samt förberedelser för nytt golv i denna del.

Figur 29. Schaktning under tröskel mellan södra vapenhuset och långhuset, sett från söder.
Figur 30. Slangar dragna för elinstallationer mellan södra vapenhuset och långhuset, sett från norr.
Foto Svensk Klimatstyrning.

Figur 31. Återupptagen öppning mellan vapenhus och långhus, sedd från norr.
Figur 32. Öppningen sedd från söder.

Figur 33. Installationer av el- och styrutrustning.
Figur 34. Installationer under befintligt bjälklag.

Figur 35. Befintlig tröskel till södra vapenhuset lutade inåt.

Figur 36. Igensatt dörröppning i söder samt återlagt äldre trägolv.

Isolering av vind samt bygge av gångbryggor

Vindsutrymmet har tidigare inte varit isolerat vilket dels varit negativt ur energisynpunkt och dels möjligen bidragit ytterligare till svärtningsproblematiken i kyrkans valv, då den varma luften fört med sig smutspartiklar som fastnat på de kalla ytorna.

Den preliminära bedömningen vid inventeringen av medeltida taklag i Strängnäs stift har visat att långhuset i Ytterenhörna kyrka bör ha ett taklag från 1700-talet, dock i sengotisk stil.⁵ Timmermansmärkningen tyder egentligen på 1500-tal, men taklaget är sannolikt en rekonstruktion och märkningen en kvarleva. Vapenhuset har ett något äldre trämaterial men det är antagligen inte medeltida. Tornets trämaterial är förmodligen från sent 1800-tal. Sakristian, absiden och koret var inte åtkomliga vid inventeringen och för dessa finns därmed inte någon bedömning. I resterna av muren från det gamla östtornet återfinns fragment och avtryck från ett äldre, romanskt taklag.⁶

Vinden har isolerats med skivor av mineralull. Isoleringen är löst lagd och har inga infästningspunkter i valven. De spår som finns av det romanska taklaget och murresterna från det gamla östtornet ligger numer dolt. För att skydda träfragmenten har en fiberduk lagts mellan isolering och muren.

För att förbättra tillgängligheten på vinden samt för att skydda isoleringen mot trampskador har nya gångbryggor tillkommit. Dessa är tillverkade så att de endast hängts i takstolarna utan infästningspunkter i denna, och är därmed helt reversibla.

Även vinden i övre södra vapenhuset har isolerats. Då denna ej kan nås från långhusvinden har isoleringen utförts via den befintliga luckan i taket inne i vapenhuset.

⁵ Mail från Hedvig Bellberg, Stockholms länsmuseum 2014-11-19.

⁶ Gardelin, Ulfstrand 1994.

Figur 37. Långbusvinden sedd mot öster med det gamla östtornets mur. Inmurat trä.

Figur 38. Långbusvinden sedd mot öster med det gamla östtornets mur.

Figur 39. Detalj av träfragment från ett äldre, romanskt taklag som återfinns i muren för det gamla östtornet.

Figur 40. Takstol över långhuset sedd mot öster.

Figur 41. Långhusvinden sedd mot väster.

Figur 42. Påbörjad isolering över långhuset.

Figur 43. Upphängning av gångbryggor i takstolskonstruktionen. Infästningar enbart utförda i nytt virke.

Figur 44. Landgång på vinden. Foto Svensk Klimatstyrning.

Figur 45. Landgång på vinden. Foto Svensk Klimatstyrning.

Ny öppning mellan långhusvind och torn

Vinden över långhuset var tidigare endast tillgänglig via en lucka i norra korsarmens norra gavelröste. Då det av arbetsmiljöskalet inte var möjligt att nå denna på tillfredsställande sätt, utan ställningsbygge eller skylift, önskade man tillföra en möjlighet att nå kyrkvinden från tornet. Tillstånd till detta ingrepp i det medeltida murverket gavs av länsstyrelsen. En ny öppning togs upp i samma läge som ett äldre murgenombrott vilket enbart rymt plats för elkanalisation. Stenar togs bort ur murverket manuellt. För att säkra öppningen lades en stålbalk i överkanten. En standardlucka monterades i öppningen för att garantera brandklassning.

Figur 46. Befintlig öppning mellan långhusvind och torn sedd från långhuset.

Figur 47. Befintlig öppning mellan långhusvind och torn sedd från tornet.

Figur 48. Pågående arbete med upptagning av större öppning i murverket mellan torn och långhusvind, sett från tornet. En I-balk är på väg att sättas in i öppningens övre del.

Figur 49. I bildens vänstra del ansas den ilagda I-balken i öppningens övre del. I övrigt ansas murens fyllning med inslag av träflis i kalkbruket.

Figur 50. Arbete pågår med öppningen. Foto Svenske Klimatstyrning.

Figur 51. Öppningen färdig med brandtät lucka, sedd från tornet.

Figur 52. Färdig öppning sedd från långhusvinden. Foto Svenske Klimatstyrning.

Figur 53. Färdig öppning sedd från långhusvinden. Foto Svenske Klimatstyrning.

Dragning av ny el

Kyrkans gamla elanläggning var en av grundorsakerna till ombyggnadsprojektets start. Den gamla elvärmeanläggningen hade installerats 1951 och bestod bland annat av bänkvärmare som monterats under bänkarna. Dessa bänkvärmare var helt uttjänta och bidrog till torkskador på träet.

Samtlig gammal el har bytts ut till nya kablar och komponenter. I och med att golvet i kyrkorummet togs upp underlättades i viss mån en mer dold nydragning av elledningar. Nya kablar under golvet drogs i plastslangar. Den nya elen har dragits in till kyrkan via södra vapenhuset där en ny elcentral är placerad. Den gamla elcentralen var belägen under torntrappan. Denna är demonterad och kvarstår gör endast kabelvägen upp till tornet.

Figur 54. Gamla eldragningar på vinden, norra korsarmen, västra takfallet.

Figur 55. Gamla eldragningar under golvet i långhuset. Foto Tobias Mårud.

Figur 56. Eldragningar i torn gjordes på skenor som monterades på underlaget för att minska antalet fästpunkter.

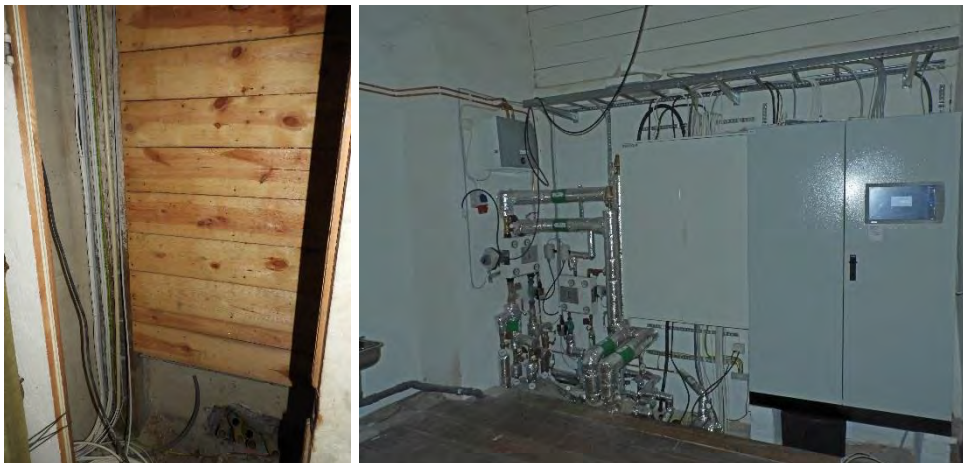
Figur 57. Eldragningar i torn gjordes på skenor som monterades på underlaget för att minska antalet fästpunkter.

Figur 58. Befintliga elkompnenter i tornet monterade på en eternitskiva. Borttagen.
 Figur 59. Ny plyfaskiva för montage av elinstallationer.

Figur 60. Nya tekniska komponenter monterade i tornet.
 Figur 61. Äldre elcentral under torntrappan.

Figur 62. Den äldre elanläggningen under läktartrappan demonterades. Nya eldragningar upp till tornet går denna väg.
 Figur 63. Ny elcentral och styranläggning i södra vapenhuset.

Figur 64. Nya eldragningar i kyrkorummet är dragna i slangar under golvet.
Foto Svensk Klimatstyrning.

Figur 65. Inkommande el till södra vapenhuset under dess västra vägg. Foto Svensk Klimatstyrning.

Brand- och inbrottslarmsanläggning

Hela kyrkan har försetts med brand- och inbrottslarm. I långhus och norra korsarmen är rökdetektorer placerade i anslutning till pendlarna för ljuskronorna. Rörelsedetektorer är placerade för att täcka samtliga utrymmen, det vill säga långhus, vapenhus och sakristia. I sakristian har man klamrat synlig kabel upp till valvhjässan, då man inte kunde nå valvhjässan från vinden. Till brandlarmet hör även en siren vilken placerats i utrymmet under läktartrappan. Även vind och samtliga tornplan omfattas av brandlarmsanläggningen.

Nytt värmesystem

Kyrkan har tidigare haft ett system med direktverkande eluppvärmning. Värmeanläggningen hade installerats på 1950-talet vilket innebar att komponenterna var uttjänta och säkerheten befanns mycket bristfällig. Kapaciteten var för låg och möjligheten till effektiv styrning i det närmaste obefintlig. Kyrkorummet hade bland annat på grund av detta stora problem med nedsotning av såväl väggar som inventarier samt även torkskador på trä. Renoveringsarbetet har resulterat i ett styrt system med vattenburen värme, vilket föranlett mycket rördragning i kyrkan. I och med att golvkonstruktionen har gjorts om har större delen av rören kunnat förläggas dolda under golvet. Tanken är att tillämpa intermitterent uppvärmning där man kan hålla en lägre grundtemperatur, styrd av fuktigheten i kyrkan, och snabbt kunna höja temperaturen inför aktiviteter.

Figur 66. Gamla bänkvärmare. Foto Svensk Klimatstyrning.

Figur 67. Gammal bänkvärmare. Foto Svensk Klimatstyrning.

Figur 68. Tidigare elradiatorer under fönster i norra korsarmen.

Figur 69. I norra korsarmen har flera förslag utgått vilket innebär att radiatorerna nu åter fått en placering under fönstren samt en på västra väggen.

Figur 70. Befintliga eldragningar var sedan tidigare inbilade i väggen mellan norra korsarmen och den tidigare predikstolstrappan. Några av ledningarna flyttades för att få plats med värmerören.

Figur 71. Befintliga eldragningar var sedan tidigare inbilade i väggen mellan norra korsarmen och den tidigare predikstolstrappan. Några av ledningarna flyttades för att få plats med värmerören.

Figur 72. Nya rör för vattenburen värme via den gamla trappan till predikstolen.

Figur 73. Ny radiator i sakristian.

Den vattenburna värmen har dragits in i sakristian via platsen för den gamla predikstolstrappan. Den gamla öppningen i muren sattes igen med tegel i samband med att predikstolen togs bort 1906–1907. Håltagning har utförts i denna igenmurning. Redan sedan tidigare hade ett större spår för elrör bilats in i väggen i detta läge. Några av dessa befintliga elrör kunde flyttas för att lämna plats åt de nya värmerören. Värmerören kan dock inte böjas 90 grader varför man var tvungen att bila bort lite på naturstenen i nedre delen samt lägga på något mer puts.

Den neddragning på projektets omfattning som gjorts har även inneburit att placeringen av radiatorer påverkats enligt nedanstående.

Västra vapenhuset

Enligt ursprungsförslaget skulle en längre radiator placerats på norra väggen. Istället tillkom en kortare radiator på västra väggen, norr om porten och en på östra väggen norr om dörren till långhuset. Genom flytt av radiatorerna påverkas medeltida murverk i samma utsträckning som tidigare, eller möjligen i något mindre omfattning. Trots att det är två radiatorer som tillkommer sitter bara den ena på en medeltida vägg, medan den i öster sitter på väggpartiet som tycks ha tillkommit 1906.

Figur 74. Vapenhuset sett mot nordöst.

Figur 75. Vapenhuset sett mot nordväst.

Figur 76. Radiator har tillkommit i vapenhusets nordöstra hörn.

Figur 77. Ny radiator i vapenhusets nordvästra hörn.

Norra korsarmen

I norra korsarmen kom planerna att förändras i och med att ombyggnadsarbetet i viss mån antog annan riktning. I och med att den planerade nya entrén i norr ströks ur projektet kom det inte längre att vara aktuellt med ett kalkstensgolv med golvvärmslingor i denna entré. Istället placerades en större radiator under vardera fönster i norr och en mindre radiator placeras på västra väggen i anslutningen till långhuset. Samtliga radiatorer placeras på 1700-talsmurverk i delvis samma läge som förutvarande radiatorer. Radiatorerna blir mer synliga i kyrkorummet, men den totala påverkan av åtgärden är mindre än planerad.

Långhuset och koret

I det första förslaget var radiatorer placerade under samtliga fönster i långhuset samt i nischen på korets norra vägg, och på långhusets västvägg norr och söder om entrén. Norra radiatoren på långhusets västvägg kom dock att utgå liksom radiatoren under det mindre fönstret i korets sydöstra del.

Figur 78. Långhuset sett mot väster. En rörelsedetektor är redan placerad på den pelare på södra väggen dit man omplacerat en ny rörelsedetektor. Ny detektor kommer emellertid att placeras inne i hörnet för att underlätta kabeldragningen.

Figur 79. I koret utgår en radiator under det lilla sydfönstret.

Figur 80. Nya radiatorer vid korets södra vägg,

Figur 81. Nya radiatorer i kyrkans västra del.

I sakristian placerades radiatoren på sakristians södra vägg. Rördragningen mellan sakristia och långhus till den vattenburna värmen blir densamma som tidigare planerats.

I södra vapenhuset har radiatorer placerats på norra respektive södra väggen i rummets östra del.

Putsarbeten

Putslagningar har gjorts i första hand i koret, vid den återupptagna öppningen till södra vapenhuset samt där värmeledningsrören passerar in mot sakristian. Lagning är utförd med fabriksblandat lufthårdnande kalkbruk från Weber. Där öppningen mellan långhus och södra vapenhuset åter tagits upp förekom relativt mycket bomputs. I synnerhet de yttre, tjocka putslagren som troligen är tillkomna vid 1906–1907 års renovering knackades bort.

Figur 82. Nedknackade yngre putslager i passage mellan södra vapenhuset och långhuset.
Foto Göran Berglund.

Figur 83. Putslagning i koret. Foto Göran Berglund.

Figur 84. Putslagning i koret (de två ljusare fläckarna är provstrykningar av väggenlören).

Figur 85. Putslagning där rör går in från norra korsarmen till tidigare predikstolstrappa.

Figur 86. Återupptagen öppning till södra vapenhuset.

Figur 87. Tjocka putslager på väggarna anas vid öppningen.

Figur 88. Återupptagen öppning till södra vapenhuset.

Figur 89. Tjocka putslager anas i öppningens ytskikt.

Figur 90. Återställd öppning sedd från långhuset.

Figur 91. Återställd öppning sedd från södra vapenhuset.

Rengöring och avfärgning av väggar

Väggarnas nedre del har skrapats rena från löst sittande färglager för att få en god vidhäftning vid avfärgning. Flera kulörer provströks. Slutligen valdes en kulör motsvarande NCS S0603-Y20R. Med tanke på den stora omdaning i kyrkan valdes kulören snarare med tanke på kommande nyinredningen av kyrkan än att få en exakt motsvarighet till den förmodade befintliga kulören.

Avfärgningen är utförd med gotlandskalk från Byggnadshyttan Kalk AB med tillsatt pigment. Arbetet utfördes endast i det nedre partiet inför golvläggning och montering av radiatorer. Endast tre strykningar är utförda. Övrig rengöring och avfärgning kvarstår till kommande projekt. För att slippa en tydlig skarv har man dock sparat någon kalkstrykning även i nedre delen för att sedan kunna stryka hela väggen i den sista strykningen av den totala väggytan i samband med interiör renovering.

I öppningen in till södra vapenhuset och inne i södra vapenhuset har väggarna tidigare målats med akrylatfärg. Man behövde därför ta bort ytan för att få samma målningsbehandling som i långhuset.

Renovering av dörr till södra vapenhuset

Inför att södra vapenhusets dörr skulle sättas igen inifrån utfördes en restaurering av dörrbladet. Dörren kan sannolikt vara tillkommen i samband med att kyrkan återställdes efter branden på 1760-talet. Dörren har en gedigen uppbyggnad och täcks med en utvändig panel med romber. På insidan har den en snedställd, profilerad panel. Särskilt utmärkande är den smidda dörrkläppen som pryder dörren.

Dörrbladets konstruktion var i gott skick, men de målade skikten var mycket dåliga. Detta trots att man tycks ha behandlat dörren så sent som 1994. Troligen kan orsakerna till detta sökas i att den sitter i ett utsatt söderläge, samt att den har en underliggande äldre tjärbehandling som tränger igenom ytan. I synnerhet i dörrbladets övre del återfanns tjocka tjärskikt. Möjligen kan även kvaliteten på insatserna 1994 spela in.

Dörren rengjordes från äldre färgskikt med kemisk produkt, ES från Takcare. Neutralisering efter åtgärd utfördes med ljummet vatten. Därefter skrapades färg- och tjärskikt försiktigt bort. Skikten släppte relativt enkelt från underlaget.

Dörren är ommålad med linoljefärg från Engwall o. Claesson i kulören 1A-30 enligt RAÅ:s linoljefärgslikare. Dörrkläppen är behandlad med linolja för att tjocka färgskikt inte ska dölja den dekorativa utsmyckningen. I övrigt är järndetaljer målade med samma färgtyp och kulör som dörrbladet.

Figur 92. Södra porten före åtgärder.

Figur 93. Detalj södra porten före åtgärder.

Figur 94. Dörrkläpp med tjocka färglager.

Figur 95. Underliggande tjärskikt.

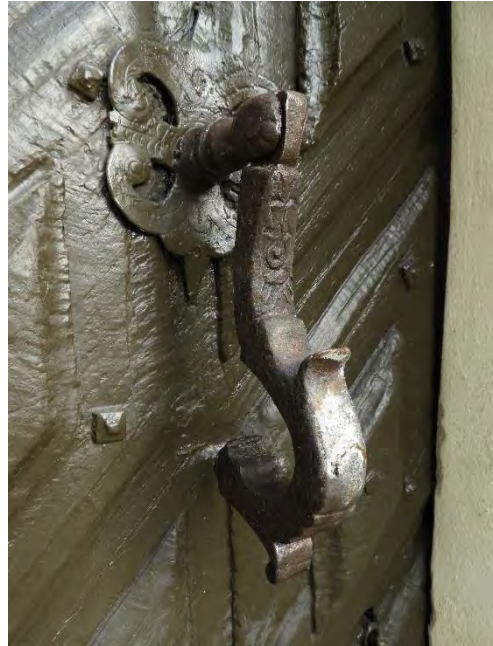
Figur 96. Dörrbladet rengjort. Äldre trälagningar ansas.

Figur 97. Dörrkläppen rengjord.

Figur 98. Dörren efter åtgärder.

Figur 99. Dörrkläpp efter åtgärder.

Dokumentation

Dokumentation vid upptagning av golv

Långhusets bjälklag låg på stenplintar av i huvudsak valda naturstenar. Bjälklagets undersida hade huggits ur på plats för att passa mot stenarna. I trossbotten låg en tung fyllning, bestående av jord, grus, sten, kalkbruk, träflis med mera. Blindbotten var tunn, ibland tillverkad av återanvänd inredning. Golvbrädor av spontat virke, 10 cm bredd, 3,5 cm tjocklek i bänkkvarter. I första hand var golvet spikat i spanten med klippspik, men det förekom även trådspik. Överkant blindbotten till underkant golv var 15 cm (uppmätt i norra korsarmens sydöstra parti). Många rötangrepp förekom på golvbjälkar, i synnerhet mot ytterväggarna. Golvbrädorna var i flera fall insektsangripna eller sprack vid demontering.

Figur 100. Äldre bjälklag sett från öster.

Figur 101. I blindbotten förekom återanvända bänkgavlar.

Figur 102. Exempel på insektangripet golvvirke.

Figur 103. Exempel på äldre inredning återfunnen i blindbotten.

Figur 104. Gångjärn på äldre inredning i blindbotten.

Figur 105. Närbild på inredningsdetalj återfunnen i blindbotten.

Norra korsarmens västra parti

Befintliga rötskador med befintliga förstärkningar av bjälke 5, 6, 7, 8, 9 och 10 från norr räknat. Rötskadorna i det äldre virket var ganska omfattande. I synnerhet bjälke 9 och 10 var helt av i anslutning till väggen. Samma typ av fyllning i trossbotten även där man förstärkt bjälklaget. Delar av en äldre bänkinredning är återfunnen i blindbotten. Delvis kollapsad blindbotten. De rötskadade bjälkarna tycks ha varit ytbehandlade på något sätt. Ett yttre skal hade bevarats av bjälken trots att resten av virket i princip var helt borta.

Figur 106. Norra korsarmen sedd mot norr.

Figur 107. Bjälke 9 eller 10 i anslutning till västra väggen.

Norra korsarmens östra parti

Bjälke 1, 4, 7, 8, 9 och 10 från norr hade omfattande rötskador, i synnerhet i anslutning till den östra muren. Tidigare förstärkningar fanns på bjälke 4, 5 och 6 från norr. Blindbotten var delvis kollapsad.

Figur 108. Norra korsarmen, nordöstra partiet, kollapsad blindbotten. Sett mot nordöst.

Figur 109. Norra korsarmen, nordöstra partiet, kollapsad blindbotten. Sett mot öster.

Figur 110. Norra korsarmens östra parti med omfattande rötskador i äldre bjälkar.

Figur 111. Norra korsarmens östra parti med omfattande rötskador i äldre bjälkar.

Långhusets nordöstra kvarter

Små rötskador i princip i alla bjälkar. Blindbotten hade kollapsat närmast koret. Blindbotten är upplagd på delvis återanvänt virke, däribland en profilerad list från en inredning på östsidan av bjälke 2 från öster räknat. Partiet i norr var belagt med tjärpapp mellan bjälkar och golvbrädor, till skillnad från resten av golvet. I västra delen fanns inslag av trädspik.

Figur 112. Norra bänkkvarterets östra parti, anslutning till kor. Rötskador i bjälkar samt kollapsad blindbotten.

Figur 113. Norra bänkkvarterets östra parti, rötskador i bjälke.

Figur 114. Norra bänkkvarterets östra parti. Kollapsad blindbotten, tidigare upplagd på återanvänd profilerad list (bildens nedre vänstra hörn).

Figur 115. Äldre bjälklag lagt på stenplintar. Bjälkarna justerade efter stenarnas höjd.

Långhusets nordvästra kvarter

Blindbotten kollapsad i väster. Små rötskador i bjälkar. Golvbrädorna sprack sönder då man försökte ta upp det.

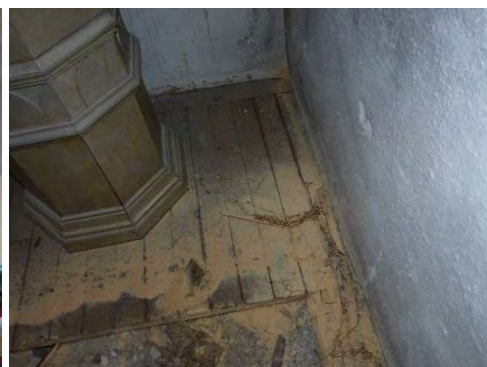

Figur 116. Norra bänkkvarteret mot väster.

Figur 117. Kollapsad blindbotten längst i väster.

Långhusets södra kvarter

Golvbrädorna hade kraftiga insektsangrepp, i synnerhet i partiet närmast koret och vid ytterväggen. I väster hade blindbotten kollapsat.

Figur 118. Långhusets södra kvarter vid predikstol.

Figur 119. Långhusets södra kvarter vid predikstol. Rötskador utmed yttervägg.

Figur 120. Södra bänkkvarterets västra parti.

Figur 121. Kollapsad blödbotten längst i väster.

Dokumentation altare och altarring

Altare

Altaret lär, åtminstone delvis, ha tillkommit år 1779 i samband med att kyrkan återinreddes efter en omfattande brand. Detta år fick klockaren betalt för altarbordets förfärdigande.⁷ Enligt uppgifter skulle emellertid endast höljet av trä tillkommit vid detta tillfälle och under detta doldes det gamla altaret av sten. Altarskåpet sattes upp år 1783 och kom då från Kärnbo ödekyrka.

Höjden på altaret var efter demontering av träskalet i bakkant cirka 114–115 cm. I framkant var höjden något lägre, cirka 112 cm. Bredden var 142 cm i framkant och djupet 84 cm i centrum. Altaret följde dock korets rundade form i bakkant, vilket gör att djupmättet förändrades ut mot kanterna. Altarets övre yta bestod i främre, lägre delen av ett lager med tunna tegelplattor. Under denna fanns en sandstensskiva av ungefär samma storlek som altarbordet. Framför altaret låg en röd sandstenshäll på marken i ungefär samma höjd som underkanten av altarets tegelpodium. Hällen var ojämn i formen men cirka 100×45 cm stor.

Tegelstorleken på altarets ytterhölje av tegel var 29×14,5×7,5 cm. Teglet var lagt i ett vattenlösligt lerbruk med liten inblandning av kalk, vilket visade sig som vita klumpar av olika storlek. Det förekom även enstaka tegelflisor i lerbruket. Däremot tycks inte något ”armerande” material ha blandats in i leran. Altarets nedre del bestod av en bas av tegel med tegelstorleken 14×8×28 cm.

Altarets inre kärna var murad med natursten, i huvudsak röd sandsten. Samma typ av sten förekommer på andra ställen i kyrkan, bland annat som täckhällar över gravkryptorna men även i kyrkans äldre murverk och trapporna. Samma typ av vattenlösliga lerbruk som använts till det tegelmurade skalet förekom även i kärnan. De röda sandstenarna var av olika storlek och hade oregelbunden form. För att justera stenarnas olika tjocklekar hade man ibland lagt in delar av tegelstenar som kilar. Koppmättet på en av dessa stenar var 14×9 cm. Tegelinlagen hade lite skiftande karaktär, men var i huvudsak hårdbränt och sannolikt återanvänt. Det förekom även inslag av andra typer av naturstenar utöver sandstenen. Bland annat en rundad sten med en gulaktig färgton i övre nordvästra hörnet av altaret. Inne i altaret återfanns även en del av en bearbetad stenskiva, se figur 142. Denna kom att placeras under långhusets golv, vid den sydvästra kryptan för att säkerställa att den inte försvann från kyrkan, se figur 21.

⁷ Schnell 1967.

Hela altaret tycks vara murat med samma typ av bruk, nämligen ett lerbruk med inslag av kalkklumpar. Brukstypen återfinns mellan tegelstenarna i ytterhöljet samt inne i kärnan av natursten. Själva kärnan av natursten tycks inte heller vara uppförd för att ha varit synligt, utan hänger troligen samman med höljet av tegel från början. Den puts som tycks ligga på väggen bakom altaret är ett kalkbruk med inslag av krossat tegel, kanske för att uppnå hydrauliska egenskaper hos bruket.

Huruvida sandstenshällen framför altaret har en annan datering än altaret är osäkert. Den ligger dock under tegelgolvet och bör därför inte höra samman med detta.

Tegelstorlekarna i altarets och korgolvets olika delar skiljer sig åt och kan möjligen även vara återanvänt i vissa fall.

Figur 122. Altarets placering i koret före åtgärder.

Figur 123. Bakom lastpallarna ans altarets träskäl. Foto Svensk Klimatstyrning.

Figur 124. Altarets träskäl. Foto Svensk klimatstyrning (beskuren).

Figur 125. Underliggande tegelkonstruktion.

Figur 126. Altaret sett från sydväst.

Figur 127. Altarets sydvästra hörn. Inne anas röd sandsten.

Figur 128. Altaret före demontering av yttre tegelskikt och omgivande trögolv.

Figur 129. Altaret med demonterat trögolv och delvis demonterat tegelgolv.

Figur 130. Tegelskalet runt om altaret demonterat och kärnan av röd sandsten framträder. Under konstruktionen ligger en bas av tegel.

Figur 131. Altaret sett från söder. Man anar tegelbasen samt de utjämnande skikten av lerbruk som ligger dels mellan stenarna och dels utanpå för att jämna ut mot tegelskalet.

Figur 132. Röda sandstenshällar och tegel. Grått lerbruk med inslag av kalkklumpar.
Figur 133. Slät stenhäll täcker delvis altarets yta.

Figur 134. Altaret sett från nordväst. De tjocka utjämnande lagren av lerbruk som tidigare satt mellan kärnan av sten och ytterhöljet av tegel är till större delen borta. Överst ligger en slät stenhäll.
Figur 135. Häll av röd sandsten som ligger framför altaret. Söder om denna finns inslag av kol i marken under teglet.

Figur 136. Inslag av annan stentyp i altarets övre nordvästra hörn, strax under den täckande stenhällen.
Figur 137. Kyrkans nuvarande puts ligger som ett relativt tjockt lager som sluter an mot det tidigare altarbordets trähölje. Bakomvarande puts har relativt rikligt inslag av tegelkross samt är anfärgat med vit kalkfärg.

Figur 138. Under den tegelkrossrika putsen ligger ytterligare ett putslager, centralt i bild, med ett ljust kallebruk.

Figur 139. Vit avfärgning av tegelkrossrik puts på korvägg, söder om altaret.

Figur 140. Altaret bortplockat.

Figur 141. Putsen med tegelkross ligger utanpå ett ljusare putslager.

Figur 142. Slät, delvis bearbetad stenhäll som återfinns inne i altarkonstruktionen.

Figur 143. Bearbetad kant på en av stenens sidor.

Figur 144. Stenens ovansida tycks bearbetad men är inte helt slät.

Altarring

Altarringen med balustrad tillkom år 1852 efter en donation av löjtnant Fredrik Westin och hans fru Catharina Colmer på Lövsta gård.⁸ Knäfallet var grönmålat under nuvarande tygklädsel. Svartmålad sockel/sarg var monterad med klippspik. Altarringen är demonterad i samband med arbetet och ställd i förvar i enlighet med länsstyrelsens beslut.⁹

Figur 145. Altarringen före demontering.

Figur 146. Detalj av altarringens ballusterdockor före demontering.

---

⁸ Schnell 1967.

⁹ Altarringen, predikstolen med underdel och trappa, träskalet till altaret samt nummertavlor förvaras i Årby loge, Ytterenhörna.

Figur 147. Altarringen under demonteringsarbete.

Figur 148. Sockeln under knäfallet demonterad.

Korupbyggnad

Golvbrädorna i koret var delvis insektsangripna men har kunnat demonteras i helt skick. Golvet bestod av ospontat virke, omkring 9,5 tum bredd och 2 tum tjocklek. Bjälklaget bestod av okantat, obarkat virke. Bjälklaget i koret saknade den tunga bjälklagsfyllning som återfanns i resten av kyrkan. Underliggande äldre tegelgolv bestod av löst liggande tegelstenar i sand. Teglet kommer att återanvändas i koret i samband med att den inre renoveringen färdigställs.

Figur 149. Korgolvet ligger på bjälkar av okantat, obarkat virke. Under bjälkarna anas ett äldre tegelgolv.

Figur 150. Delvis demonterat korgolv samt underliggande tegelgolv.

Figur 151. Demontering av korgolvet.

Figur 152. Korgolvet ligger på okantat, obarkat virke. Under detta ligger det äldre tegelgolv.

Gravkryptor under kyrkan

Gravkryptorna finns inritade på en ritning, se bilaga 2.

Gravkrypta i sydvästra delen av långhuset

En gravkrypta uppdagades innanför södra entrén, utmed södra väggen. Tre kistor var synliga. Två av dessa är staplade utmed kryptans norra vägg och en står utmed södra väggen. Ett kisthandtag ligger löst mitt i kryptan. Fötterna på den understa kistan utmed norra väggen är av en typ som särskilt förekommit vid 1700-talets mitt och fram till 1700-talets slut. Kistorna i norr dekorerade med stjärnor.

Gravkryptan är murad i tegel. Väggen mot söder har putsrester samt spår av vit avfärgning. Putsen är gråaktig, möjligen lerblandad. I övrigt oputsade tegelmurar.

Tegelstorleken är 30×14×6,5 cm. Utrymmet är täckt uppåt med 3–4 cm tjocka kalkstensskivor. Skivorna har ojämna former och är mycket varierande i storlek. Hällarna hålls uppe med smidda järnstänger av formatet 40×35 mm. Ytan är emellertid korroderad varför måtten inte är de ursprungliga.

Figur 153. Stenskiivorna bärs upp av smidda järn vid pilarna.

Figur 154. Gravkryptan sedd mot nordöst. Stenskiivorna har ojämna former och täcker inte hela det underliggande tomrummet. En kista anas under stenskiivorna.

Figur 155. Stenskiivorna vilar på smidda järn, se bildens överkant.

Figur 156. Två staplade kistor i utrymmets norra parti (väster till vänster i bild).

Figur 157. Två staplade kistor i utrymmets norra parti (väster till vänster i bild).

Figur 158. Kistorna i norr är dekorerade med stjärnor. Observera även kistfötternas form.

Figur 159. Kista utmed södra väggen, sedd mot öster.

Figur 160. Detalj av kistlock, västra delen av den södra kistan.

Figur 161. Spår av färg och grå, underliggande puts på södra väggen i kryptan.

Gravkrypta i koret

I koret framkom en gravkrypta som även den var täckt med hällar i röd sandsten, vilandes på smidda järnbalkar. Hällarna togs ej bort varför det inte är känt i vilket skick gravkryptan är idag. Kryptan besiktigades även i januari 1899 av Oscar Almgren (ATA). Han beskrev då att det fanns två gravkammare i koret, murade i tegel. Mellan de två kamrarna fanns en tegelvägg med två små gluggar. Den södra kammaren hade en glugg ut genom ytterväggen på södra sidan. I båda kamrarna fanns flera kistor.

Figur 162. Stenhällar täcker kryporna i koret.

Figur 163. Stenhällar täcker kryporna i koret.

Eventuell gravkrypta i långhusets mellersta del

Under golvet i mittgångens mellersta del anades vad som kan vara en murad konstruktion, exempelvis en gravkrypta. Tegelstorleken är cirka 30×14×7 cm. Murbruket är helt urlakat men man ser spår av kalkklumpar. Möjligen har det varit lerblandat. Utrymmet har håligheter men är helt stenfyllt.

Figur 164. Möjlig stenfylld gravkrypta i långhusets sydöstra del.

Figur 165. Möjlig stenfylld gravkrypta i långhusets sydöstra del.

Dokumentation av återfunna äldre bänkgavlar

Då trossbotten i det befintliga trägolvet demonterades återfanns ett antal delar från en äldre bänkinredning. Storleken på de gavlar som återfanns varierade något i bredd vilket nedanstående måttuppgifter ger exempel på.

Nr 6

95 cm höjd, 45,5 cm bred dörr, mellanstycke 16,5 cm bredd. Fyllningens storlek (anslutning till ramen) 25 cm bredd, 68 cm höjd (inre del av fyllning cirka 16,5 cm bredd, 59 cm höjd).

Hål i mellanstyckets överdel 22 mm cirka.

Nr 14

95 cm höjd, 42 cm bred dörr, 20 cm bredd mellanstycke. Skjutregel 12 cm, gångjärn 16×5,5 cm.

Gavlarna är målade med en ljus grön kulör som motsvarar cirka NCS 2005Y (möjligen lite mer svart). Gavlarna är tillvaratagna och förvaras av församlingen.

Figur 166. De två mätta bänkinredningsfragmenten.

Figur 167. Numreringen av bänkgaveln sitter på översta delen av ramen.

Figur 168. Smidd skjutregel på ovarsidan.

Figur 169. Enkla profileringar på fyllningarna.

Bänkinredning

Befintlig bänkinredning i kyrkan har tagits bort från kyrkan och ställts i förvar enligt länsstyrelsebeslut. Bänkarna har sitt ursprung i de som tillkom i samband med Fredrik Liljekvists renovering 1906–1907, men byggdes om kraftigt då Kurt von Schmalensee renoverade kyrkan 1954. Vissa delar av stommen tycks ha behållits, men den öppna bänkinredningen försågs med slutna sidor och dörrar mot mittgången. Den övre jugendinspirerade delen av bänkarnas sidostycken sågades av i ett försök att efterlikna den äldre 1700-talsinredningen.

Figur 170. Bänkinredningen som tillkom 1906–1907. Foto ATA.

Figur 171. Bänkinredningen som tillkom 1906–1907. Foto ATA (beskuren).

Figur 172. Foto Tobias Mårud.

Figur 173. Man anar på bänkarnas nedre del att de är desamma som 1906–1907.

Foto Svensk Klimatstyrning.

Figur 174. Omfattande torkskador på bänkarnas bemålning.

Figur 175. Bänkinredningen redan borta i norra korsarmen.

Figur 176. Stommen i bänken är densamma som jugendinredningen men den övre delen på gavlarna har kapats och ryggen ändrats. Jämför figur 170.

Predikstolen

Efter den omfattande förstörelsen i branden 1764 ersattes alla inventarier i kyrkan. Den nya predikstolen kom troligen i likhet med altarskåpet från Kärnbo ödekyrka. I samband med renoveringen 1906–1907 flyttades predikstolen från kyrkans norra sida till dess södra samt byggdes om kraftigt. Även nästa stora renovering på 1950-talet innebar stora förändringar av predikstolen. Den flyttades något mot väster, ljudtaket togs bort och korgen försågs med nya speglar. Ett par år senare dekorerades speglarna med tidstypiska målningar utförda av den lokale konstnären Nils Malm. Predikstolen har nu demonterats samt ställts i förvar i enlighet med länsstyrelsens beslut.

Figur 177. Predikstolen efter renoveringen 1906–1907.

Figur 178. Predikstolen fotograferad 1954.

Figur 179. Predikstolen före demontering 2014.

Undersökningsresultat

Arbetet med renoveringen av Ytterenhörna kyrka har inneburit stora förändringar av kyrkans interiör. Samtlig äldre inredning har tagits bort från kyrkan, även karaktäristiska element såsom predikstol och altare. Man kan till viss del se den stora omdaning som en kontinuitet av omfattande interiöra renoveringar som utförts i kyrkan under 1900-talet. Förändringarna har förankrats hos länsstyrelsen genom ett antal platsbesök och formella möten. Bland annat i samband med dessa möten har församlingens önskemål om ett funktionellt, modernt kyrkorum vägts mot kulturhistoriska värden.

Under 2016 inleddes arbetet med att återinreda kyrkan. Detta arbete kommer att pågå även under stora delar av 2017 och kommer att rapporteras i en separat rapport.

Figur 180. Fragment av taktegel, stämplat R.B, återfunnet i trossbotten. Stämpeln står troligen för Ragnhildsborgs tegelbruk i Västertälje socken.

Referenser

Kart- och arkivmaterial

ATA. Ytterenhörna kyrka.

Otryckta källor

Mejl från Hedvig Bellberg, Stockholms länsmuseum 2014-11-19.

Hammarskiöld, Rolf. 2008. Byggnadshistorik och karakterisering. Ur Ytterenhörna kyrkas vård- och underhållsplan.

Litteratur

Gardelin, Gunilla & Ulfstrand, Anna 1994. *Ytterenhörna kyrka murverksdokumentation*. Stockholms läns museum rapport 1994:18. Stockholm.

Jonsson, Kristina 2016. *En gravkammare i Ytterenhörna kyrka*. Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning. Stiftelsen Kulturmiljövård Rapport 2016:56.

Jonsson, Kristina 2014. *Ytterenhörna kyrka*. Arkeologisk schaktkontroll. Stiftelsen Kulturmiljövård Rapport 2014:80.

Schnell, Ivar. 1967. *Ytterenhörna kyrka*. Sörmländska kyrkor 59. Nyköping.

Tekniska och administrativa uppgifter

<i>Stiftelsen Kulturmiljövård projektnr:</i>	KM14094
<i>Länsstyrelsens dnr:</i>	4331-23327-2013 (konservering altarskåp) 4331-7353-2014 (restaurering av ljuskronor) 4331-11028-2013 (provluckor samt murgenombrott vind) 4331-44067-2014 (golvtåtgärder) 4331-25648-2014 4331-22454-2014 4331-21910-2014
<i>Landskap:</i>	Södermanland
<i>Län:</i>	Stockholm
<i>Socken:</i>	Ytterenhörna
<i>Kommun:</i>	Södertälje
<i>Beställare:</i>	Enhörna församling
<i>Projektledning:</i>	Svensk Klimatstyrning Kolbäck
<i>Entreprenörer:</i>	SGV Bygg AB Linde Gårds Bygg AB Larsson och Örnmark Målerifirma AB Björklunds Rör AB Surahammars Elaffär AB BM Control AB Säkerhetsgruppen AB
<i>Antikvarie:</i>	Stiftelsen Kulturmiljövård Helén Sjökvist Stora Gatan 41 722 12 Västerås

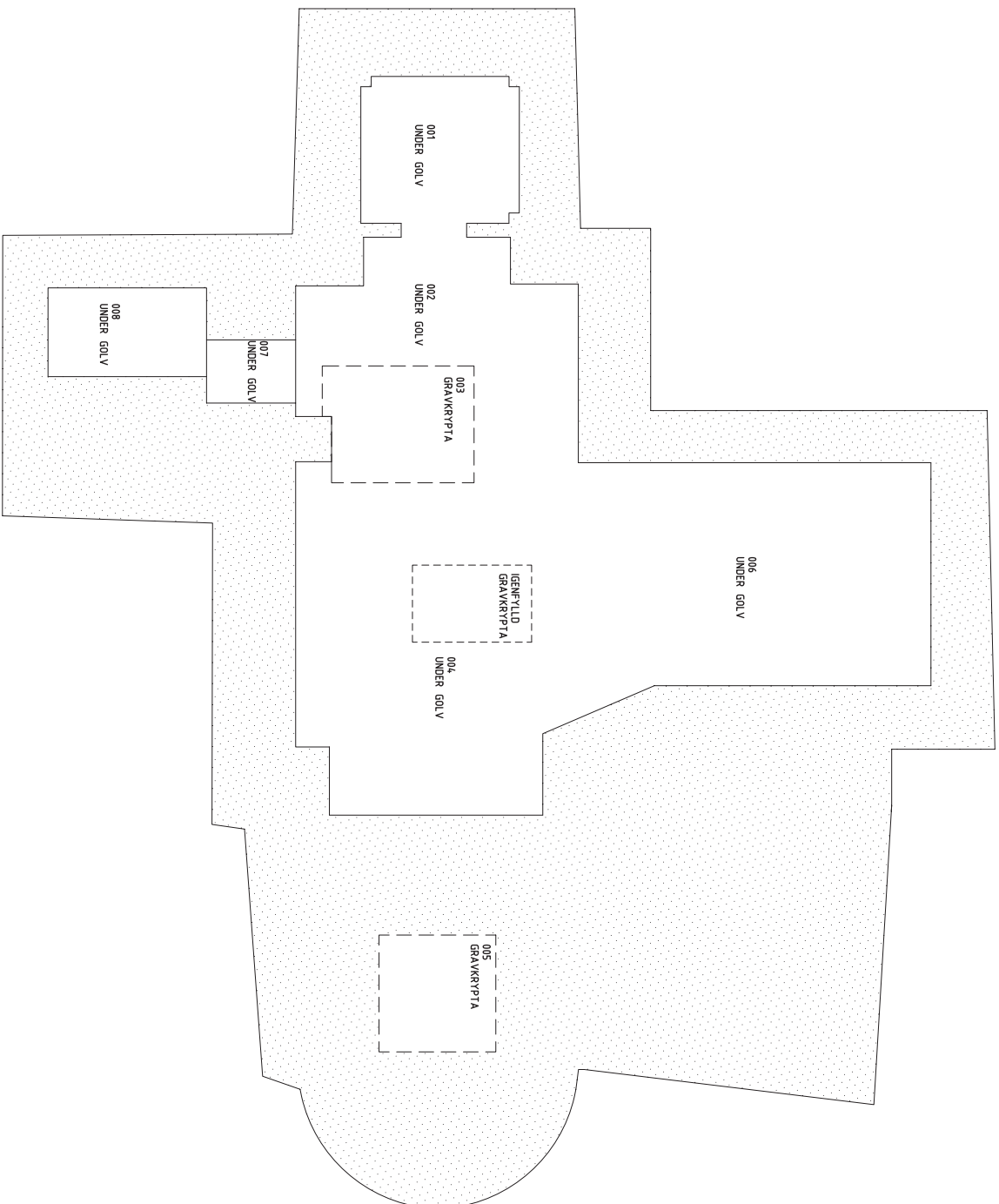

BILAGOR

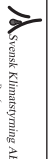
Bilaga 1. Metalldetektering – Christian Gatti, Stiftelsen Kulturmiljövård

I syfte att hitta metallföremål i trossen under kyrkans golv bestämdes att en avsökning med metalldetektor skulle utföras. De utrymmen som detekterades var långhus och norra korsarmen. Vid tillfället användes två olika modeller: Minelab E-trac och Fisher 1225X. Detekteringen gick till på följande sätt: mindre ytor (omkring 2×2 meter) söktes av i omgångar för att lättare ringa in signaler och lokalisera föremål. Efter att en sådan yta detekterats fortsatte man till en lika stor intilliggande yta tills hela golvet var undersökt. Arbetet försvårades något av att det fanns mängder med handsmidd klippspik och nytillverkad trådspik på reglar och golv. Trossen utgjordes av bland annat delar av kasserade kyrkbänkar och tegel. Eftersom metalldetektorerna gav upprepade utslag kompletterades detekteringen med handgrävning för att säkerställa att inga föremål missades. Ett fynd påträffades, en modern metallknapp (1900-tal) tillhörande någon form av klädesplagg.

Bilaga 2. Gravkryptornas läge

PLAN 0, GRUNDPLAN

REF	ART	ANVÄNDNING	AREAL	SKALA	UTVALD
RELATIONSHANDLING					
YTTERRÄNNHÖRNA KYRKA					
 Svensk Klimatsystem AB Box 6 204 23, KILBYGDA					
TEKNIKENS NR	PROJEKT NR	TEKNIKGRUPP			
P1 7701-04	HH	TV			
DATUM	ANSVARIG				
2016-04-15					
ENHÖRNNÄ FÖRSÄMLING					
KYRKOBYGGNAD, PLAN 0					
BYGGNADSUVERLÄG					
SKALA	MASTSTÄLLNING				
A3=1:100	A32:200				
					1 BBT